

Terho Itkonen 60-vuotias

Terho Klaus Itkonen syntyi Helsingissä 21. 10. 1933 tunnettuun lappologien sukuun: isä Toivo I. Itkonen jätti jälkeensä monumentaaliset työt lapin kielen ja lappalaisen kulttuurin tutkijana, ja yksi sedistä oli akateemikko Erkki Itkonen. Suvun perinteillä on varmasti ollut osuutta siihen, että Terho Itkosesta tuli kielentutkija, joka suomen kielen ohella on harrastanut myös lapin kielen tutkimusta ja etsinyt viime aikoina lappalaisten jälkiä Päijänteen ympäristöstäkin. Itkosten kielentutkijasuvun juuret ovat Kuopion tienoilla, ja erityisen kiintoisa tuntuu Terho Itkoselle olevan sieltä 1600-luvun alussa veroluetteloidissa mainittu »Itkoi» Lappalainen.

Terho Itkonen opiskeli ja kasvoi tutkijaksi ilmiömäisen ripeästi. Hän tuli ylioppilaaksi Helsingin lyseosta 1951 ja valmistui filosofian kandidaatiksi neljässä vuodessa keväällä 1955. Tutkintoon sisältyi laudatur sekä suomen kielessä että suomalais-ugrilaisessa kielentutkimuksessa ja lisäksi cum laude approbatur psykologiassa, kaikki erinomaisin tiedoin. Pro gradu -tutkielmatkin tuli laudatur. Opintojen väliin osuneesta varusmiespalvelusta huolimatta liseniaatin tutkinto oli valmis jo maaliskuussa 1957, tekijän ollessa vasta 23-vuotias. Laudaturilla palkittu liseniaatintyö ilmestyi vielä samana vuonna 171-sivuisena kirjana »Suomen kielen suksisanastoa», joka kuuluu edelleenkin suomen kielen sanastontutkimuksen merkkiteoksiin. Myös lapin kielen tutkijana Itkonen oli liikkeellä jo perusopintojensa aikana. Varhaisimman lappia ja somea koskevan tutkielmansa hän julkaisi

Virittäjässä (1953: 176–185) ennen 20-vuotispäiväänsä: analysoimalla tarkoin *punoa*-pesyeen murteissa esiintyviä merkitysviivahteita (*punoa päätään, punaltoa, puna* 'kierre, pyörre' jne.) ja niiden lapinkielisiä vastineita hän täsmensi muutamia verbiety-mologioita. Tekijän omiin kesiltä 1954 ja 1955 oleviin muistiinpanoihin perustuu tutkielma »Outakosken lapinmurteen vokaalisto» (SUSA 58:4). Siinä Itkonen tarkastelee Outakosken murteen vokaalien kvantiteettia ja kvaliteettia kantalapin vokaalijärjestelmästä lähtien.

Tutkijanuransa alkuvaiheessa ja vielä myöhemminkin Itkonen onkin tehnyt paljon kielitieteellistä kenttätyötä. Hän on tallentanut erityisesti Päijät-Hämeen murretta ja paikannimiä mutta liikkunut murteenkeruussa myös eri puolella Suomea ja tutkinut lisäksi ruijanlappia Utsjoella ja kuolanlappia Petroskoissa. Kenttäkeruistaan hän on luovuttanut Suomen kielen nauhoitearkistolle n. 500 tuntia nauhoitteita, Sanakirjasäätiölle yli 13 000 sanalippua ja Suomen nimiarkistolle n. 12 500 nimilippua.

Varhain alkoi Itkosen ura myös Helsingin yliopiston opettajana. Syyskuusta 1956 marraskuuhun 1965 hän muutamien keskeytyksin toimi suomen kielen assistenttina ja marraskuusta 1964 alkaen dosenttina, kunnes hänet nimitettiin 12. 11. 1965 suomen kielen professoriksi. Tästä virasta hän sanoutui irti keväällä 1989. Kolmivuotiskauden 1971–74 Itkonen toimi Suomen Akatemian tutkijaprofessorina.

Maaliskuusta 1955 alkaen Itkonen työskenteli myös Sanakirjasäätiössä, 1955–56 nuorempana leksikografina ja 1961–64 arkistosihiteerinä. Hänen merkittävin työnsä Sanakirjasäätiössä oli se, että hän organiso

Katsauksia

1960 suuren murre sanojen keruukilpailun, »Sananuotan», joka tuotti n. 390 000 sanatietoa.

Vuosina 1967–70 Itkonen johti Helsingin yliopiston ja valtion humanistisen toimikunnan tutkimushanketta, jonka tuloksena syntyi Muoto-opin arkisto. Se on vuodesta 1976 lähtien ollut yliopiston ja KKTK:n yhteinen. Itkonen on johtanut arkistoa yliopiston puolesta näihin päiviin saakka. Kansankielen morfologian keruuta varten hän laati apulaisineen 1969 »Muoto-opin keruupaanan», josta on ilmestynyt toinen painos 1983. Seikkaperäinen keruupaana sisältää niin paljon jäsenneiltyä tietoa suomen morfologiasta, että tutkijat ja opiskelijat saavat siitä apua muuhunkin kuin muoto-opin keruuseen ja arkiston käyttöön.

Terho Itkonen on ollut mukana myös kansainvälisissä tutkimushankkeissa. Hän on ollut Euroopan kielikartaston toimituskunnan jäsen 1972–83, sen 1. varapuheenjohtaja 1983–86 ja kartaston Suomen osuuden toimittaja 1974–86. Kartaston kaksi alkupään vihkoa ilmestyivät vuosina 1983 ja 1986. Niissä on Itkosen toimittamina 'sumua', 'pilveä' ja 'mäntyä' merkitsevät kartat sekä erillisissä teoksissa karttoihin liittyvät kommentaarit (myös erilliset artikkelit, ks. SF 28, 1985 ja FUF 48, 1987).

Kansallisia ja kansainvälisiä asiantuntijajäseninä luottamustehtäviä Terho Itkosella on ollut runsaasti. Professorin ja apulaisprofessorin virantäytöissä hän on ollut asiantuntijana kahdeksan kertaa. Suomalais-ugrilaisen Seuran pöytäkirjurina ja yliasiamiehenä hän oli vuosina 1957–65, Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kielitieteen valiokunnan jäsenenä 1962–71, Kotikielen Seuran esimiehenä ja Virittäjän toimitusneuvoston puheenjohtajana 1966–79 ja Virittäjän päätoimittajana 1980–87. Edelleen hän on toiminut vuosikymmeniä Sanakirjasäätiön ja Suomen kielen nauhoitearkiston johtotehtävissä. Erittäin merkittävää työtä Itkonen on tehnyt kielenhuoltajana, mistä tuonnempana erikseen.

Sandhin tutkija

Väitöskirjansa Itkonen aikoi tehdä Päijät-Hämeen murteista, ja hän keräsi sitä varten aineistoa 1958–62 järjestelmällisesti paritakymmenestä pitäjästä. Päijät-Hämeen murteet ovat vanhastaan hämäläispohjaisia mutta saaneet sitten päälle vahvan savolaiskerrostuman. Ryhdyttyään tutkimaan tätä sekamurteistoa Itkonen huomasi melko pian, että monet suomen murteiden perusongelmat, jotka törmäsivät Päijät-Hämeessä, olivat puutteellisesti selvitettyjä. Yksi näistä oli kantasuomen sananloppuisten konsonanttien kehitys eri murteissa. Itkonen vaihtoi väitöskirjansa aihetta ja valitsi teemakseen kantasuomen *-k:n historian ja nykyedustuksen kautta suomen murteiden. Työ valmistui 1964 nimellä »Proto-Finnic Final Consonants I:1».

Itkosen väitöskirjan ansiot ovat ensinnäkin käytännölliset. Loppu-k:n edustuksen havainnointi on monien suomen murteiden osalta terävää korvaa ja suurta tarkkuutta vaativa tehtävä, erityisesti vokaalinetisessä asemassa. On erinomainen asia, että sama kouliintunut tutkija on jaksanut käydä läpi kaikki suomen murteet ja kirjata edustuksen yhtenäisin perustein. Itkosella oli jo väitöskirjaa tehdessään omia kenttämuistiinpanoja 97 pitäjästä. Lisäksi hän käytti nauhoitteita, niin että väitöskirjaan kertyi tekijän omin korvin kuulemaa aineistoa lähes 200 pitäjästä (suomenkielisiä pitäjiä tuolloin n. 470).

Teoreettisesti väitöskirjan keskeisin anti on siinä, että suomen kielen sandhi-ilmiöt tulevat modernin strukturalistisen tarkastelun kohteeksi: diakronisia muutoksia tarkastellaan fonologisen järjestelmän läpi. Itkonen suhteuttaa sananrajaiset äännesekvenssit sanansisäisiin ja näkee kielen keskeiseksi pyrkimykseksi sen, että äännesekvenssit, joita ei sanan sisällä esiinny, pyrkivät syrjäytymään myös sanojen rajalta. Konsonantinetisissä asemassa on useimmissa murteissa syntynyt sandhiin joko osittainen (-k k-, -t t-, -p p-, -s s-) tai täydellinen geminaattasysteemi. Kun vokaalinetisessä asemassa on savolaismurteissa ja niiden lie-

peillä laryngaaliklusiili tai puristussupistuma (*anna' 'olla*), on Itkosen mukaan kyseessä geminaattakaavan yleistys. Sen on mahdollistanut savolaismurteiden ns. luja aluke. Kahdentumasysteemiin on Itkosen mukaan päädytty suoran assimilaation tietä eikä siten – kuten Setälä oletti –, että *-k:n jälkeisenä välivaiheena olisi ollut laryngaaliklusiili. Näin hän vapauttaa suomen kielen teoreettisestikin »loppuhenkilöstä». Tähän liittyy myös se Itkosen tärkeä huomio, että vokaaliloppuisen sanan lopussa voi ns. välitauon edellä kuulua laryngaaliklusiili täysin riippumatta siitä, onko sana alkuaan vokaali- vai konsonanttiloppuinen.

Sandhi-ilmiöitä Itkonen on käsitellyt myös muutamissa myöhemmissä tutkimuksissaan. Laajassa artikkelissa »Über einige Sandhi-Erscheinungen im Finnmarklappischen, Finnischen und Finnlandschwedischen» (FUF 35, 1965) on kyse mm. sandhinylyksistä (*se_kkait* jne.). Teoksessa »Kuoreveden ja Keuruun murretta» (Suomi 117:1, 1972) on tarkasti litteroitujen kielenäytteiden valossa pohdittu mm. sandhiseikkoja, spontaanin puheen erilaisia taukoja ja puheen jaksotusta kirjoitukseksi. Kirjasen Itkonen laati litterointiperiaatteiden pohjustamiseksi. Hänen toivomaansa keskustelua ei ole sanottavasti syntynyt mutta hänen ratkaisunsa ovat olleet paljolti mallina muille litteroijille. Juuri sandhin tarkkaajalle kirja tarjoaa arvokkaita virikkeitä. Spontaanin puheen jaksotus (virkeytyys) pelkästään välitauon ja lopputauon käsitteisiin nojaten ei oman kokemukseni mukaan luonnistu aina ihan niin hyvin kuin Itkonen tuolloin oletti.

Jäntevässä artikkelissaan »Suomen ja eteläviron sandhiongelmia» (Vir. 1975) Itkonen etsii selitystä eteläviron *-k:n edustukselle. Siellä muusta virosta poiketen myöhäiskantasuomen *-k:ta edustaa laryngaaliklusiili kaikissa asemissa tai sitten kahdentumajärjestelmä konsonantinetisissä asemissa. Koska etelävirossa ei ole lujaa aluketta kuten suomen savolaismurteissa, Itkonen etsii selitystä analysoimalla pääpiirtein eri ims. kielten *-k:n edustuksen ja päättyy siihen, että etelävirossa konsonantinetinen

edustus on yleistetty myös vokaalin- ja tauonetisiin asemiin.

Fonologi

Sandhitutkimusten lisäksi Terho Itkonen on liikkunut muutenkin laajalti äänneopillisten ongelmien ratkojana. Mainitsen seuraavassa keskeisimmät hänen laajasta fonologian alaan kuuluvasta artikkelituotannostaan.

Helsingin fennougristikongressissa 1965 pitämässään esitelmässä »Einige Fragen der urfennischen Laut- und Formengeschichte» Itkonen pureutui taivutustyyppien *-mA-* (*kuolema, seinämä*), *-n* : *-me-* (*ydin* : *ytimen*) ja *-n* : *-mA-* (*kalaton* : *kalattoman*) suhteen selvittelyyn. Artikkelin merkittävää antia on erityisesti taivutussuhteen *kalatoin* : *kalattoman* selitys. Artikkelissa »Erään partisiippityypin taustaa» (Vir. 1969) Itkonen pyrkii vankan aineiston pohjalta ratkomaan paljon käsiteltyä kysymystä vanhan kirjasuomen *tullu(u)at-*tyyppisen aktiivin 2. partisiipin alkuperästä. Muista muotoryhmistä, erityisesti *-ut*, *-yt* -nomineista, tukea hakien hän päätyy toteamaan, että lounaismurteissa (»lounaisella kainulaisalueella ja sen lähinaapuristossa») on jo keskiajalla tapahtunut yleisen assimilaatiokehityksen **ude* > *ue* > *uu* (> *u*) ohessa myös äänneellinen kehitys **ude* > *ue* > *u(v)a*, jonka jäljet näkyvät kainulaisliikkeen tuomina myös keskipohjalaisissa murteissa.

Laaja artikkeli »Itäsuomalaisen liudentuneen fonologinen paradoksi» (SUST 145, 1968; saksaksi SF 14, 1969) käsittelee suomen itämurteiden liudentuneen fonologista kuvausta. Paradoksi on Itkosen mukaan siinä, että liudentuneeksi onkin fonologisen ekonomian nimissä tulkittava vokaalit eikä konsonantit. Liudentuneet vokaalit ovat kvalitatiivisesti diftongeja mutta prosodisesti lyhyen vokaalin veroisia. Kuvausongelman Itkonen ratkaisee ottamalla käyttöön Moran käsitteen: liudentuneet vokaalit (samoin eräiden murteiden alkuperäiset *i-*loppuiset diftongit) ovat yksimoraisia, supistumadiftongit sen sijaan kaksimoraisia. Itkosella on tässä artikkelissaan laajempikin

Katsauksia

sanoma: pelkkä fonologinen tarkastelutapa ei äännehistoriallisessa tutkimuksessa riitä, vaan on kiinnitettävä lisäksi huomiota puhtaasti foneettiseen substanssiin ja distributioseikkoihin.

Itkosen syvällisin lapin kieltä koskeva tutkielma on 50-sivuinen artikkeli »Lisiä erääseen lapin vokaaliston ongelmaan» (SUST 150, 1973). Artikkelin kiintoisinta antia on sen podiskelu, milloin allofoninen vaihtelu muuttuu fonologiseksi. Ongelmana on kantalapin etymologisesti pitkien toisen tavun vokaalien jakautuminen kahdeksi foneemiksi.

Vuonna 1970 Itkonen julkaisi Virittäjässä artikkelin »Ovatko äänne­muutokset vähittäisiä vai harppauksellisia?», jossa hän kritisoi generativistien (Chomsky, Halle, Postal, King) käsityksiä äänne­muutosten hyppäyksellisyydestä. Itkonen pyrki monin – pääasiassa kieliyhteisöä koskevin – esimerkein osoittamaan, että äänne­muutokset ovat yleensä vähittäisiä, poikkeuksena kuitenkin metateesimuutokset. Artikkelisi synnytti meillä harvinaisen ravakan keskustelun, kun Kalevi Wiik vastasi vuoden 1971 Virittäjässä Itkoselle ja tämä puolestaan Wiikille kirjoituksellaan »Lisää äänne­muutoksista ja generativismista». Itkoselle jatkumot ovat olleet aina kielen todellisuutta. Wiik pyrki osoittamaan, etteivät min­käänlaiset jatkumot kuulu generatiivisen teorian kompetenssi-käsitteeseen. Ei siis ihme, jos yhteistä näkemystä ei sillä erää syntynyt. Nyt runsaat pari vuosikymmentä myöhemmin, kun kompetenssin ja perfor­manssin raja on hämärtynyt ja väliin on mahtunut mm. sosiolingvistiikan nousu, It­kosen tuolloin hyvin ajankohtaiset kirjoitukset ovat edelleenkin kestävää asiaa. Mies oli silloin parhaimmillaan.

Itkosen jänteisiin äänneopin tutkielmiin kuuluu artikkeli »Zur Geschichte der *ts*-Verbindung in den westfinnischen Dialekten» (SF 24, 1981). Setälän ja Ojansuun esitysten pohjalta lähtien ja klassista fonologiaa käyttäen hän rakentaa *ts*-yhtymän kehityshistorian varhaiskantasuomesta suomen länsimurteisiin ja pääosin itämurteisiin saakka. Itkosen mukaan myöhäiskantasuo-

malainen affrikaatta kehittyi *ʒ*-spirantiksi osin omapohjaisesti klusiilien astevaihte­lusysteemiin nojaten ja erityisesti soinniliseen *ʃ*-spiranttiin tukeutuen, mutta kehitys sai mahdollisesti tukea suomalais-ger­maanisesta kaksikielisyydestä. Jälkimäinen seikka oikeuttaa päätelmään, että muutos *ts* > *ʒ* on tapahtunut viimeistään n. 700 jKr. *ʒ*:n väistymisen Itkonen liittää *ð*:n kehitykseen. Hämäläismurteissa *ð*:stä tuli / 1000-luvulla, minkä jälkeen *ʒ* eli It­kosen mukaan vielä vahvimmassa ase­massaan eli geminaattana, mikä puoles­taan selitsen, että hämäläis- ja pohja­laismurteissa on edelleenkin vaihtelematon *mettä* : *mettän* -edustus.

Artikkelissaan »Astevaihtelun tempauksia» (Vir. 1974) Itkonen osoittaa, että sanoissa *täky*, *hehko* 'hieho' ja *tykö* *k* on sekundaarinen. Se on tullut *v*:n tilalle sellaisen astevaihtelutapausten kuin *näky* : *nävyn*, *tahko* : *tahvon* vetämänä. Artikkelisi »*Laaja*, *lavea*, *lakea* ja *laakea*: lisää suomen *kj*-sanojen vaiheisiin» (Vir. 1982) käsittelee *kj*-yhtymän sisältävien sanojen etymologiaa ja äänne­teellistä sopeutumista suomen kieleen. Sanoja on kaikkiaan seitsemän (*aaaja*, *huo­jas* 'huokea', *laaja*, *maajas* 'makea', *raaja*, *taaja* ja *vaaja*), ja ne kaikki näyttävät olevan balttilaisia tai germaanisista lainoja.

Laaja ja suuritöinen artikkeli »Erään vokaalivyöhyden selvittelyä. Pitkän vokaalin lyhenemistä vai lyhyen pitenemistä *h*-loppuisessa ensi tavussa?» (Vir. 1987) koskee sellaisia vaihtelusuhteita kuin *hihna*, *pyhkiä*, *rohtua* ja toisaalta *hihna*, *pyyhkiä*, *ruohtua*. Tapauksia on yhteensä nelisenkymmentä, ja tunnetusti suomen länsimurteet ovat lyhyen ja itämurteet pitkän vokaalilaineen kannalla. Itkonen päätyy perusteellisessa selvityksessään päinvastaiseen tulokseen kuin esimerkiksi Rapola ja Ket­tunen. Itkosen mukaan pitkä vokaali on sekundaarinen ja syntynyt vasta muinaiskarjalassa, mahdollisesti venäjän kielen vaikutuksesta. Vokaalin pidentyminen on hänen mukaansa ollut säännöllistä vain rakenne­tyypissä *hVh*-.

Olen tässä jaksossa maininnut kymmen-

kunta Itkosen fonologian alalta kirjoittamaa artikkelia, ja useita on jäänyt mainitsematta. Osa edellä referoimistani tutkielmista on verraten laajoja ja koskettelee suomen murteiden ja yleiskielenkin keskeisiä äänneopillisia kysymyksiä.

Sanaston tutkija

Itkosen sanastotutkimuksista tulivat edellä jo mainituiksi kirjana ilmestynyt »Suomen kielen suksisanastoa» ja osuus Euroopan kielikartastossa. Hänen riuskan nuoruutensa merkittäviä tutkimuksia on myös »Keidas. Erään maastotermin vaiheita» (Suomi 110:1, 1962). Se on mainio esimerkki siitä, miten jo kenttätöissäkin kouliintunut tutkija ratkoo etymologisia ongelmia: äänteellisten kriteerien ohella on taaskin keskeistä sanan tarkoitteiden tarkastelu (mm. ilmakuvia *keidas*-nimisistä paikoista). K. B. Wiklund oli esittänyt jo 1917, että *keidas* on vanha skandinaavinen laina, mutta hänen etymologiaansa epäili mm. Y. H. Toivonen, ilmeisesti semanttisista syistä. Itkonen osoittaa, että satakuntalais-eteläpohjalaisen 'suomätäs' -merkityksen ohella Kokemäenjoen latvavesien ja Päijänteen tienoilla on paikannimissä säilynyt myös merkitys 'kannas, vesien välinen maataival', joka sopii hyvin yhteen skandinaavisen originaalin merkityksen kanssa.

Suksisanaston ja Keidas-kirjasen lisäksi Itkonen on kirjoittanut useita etymologisia artikkeleita. Artikkelissa »Karjalais-suomalainen suksiretki» (Neuvostoliittoinstituutin vsk. 25, 1977) hän palaa »Suomen kielen suksisanastoa» -teoksessa käsittelemäänsä *potasma*-sanaan ja korjaa aiempaa etymologiaansa. Suksisanastoa-teoksessa hän oli pitänyt 'potkusuksea' merkitsevää *potasmaa* vienalaismurteissa *potka*-sanasta syntyneenä johdoksena. Vuoden 1977 artikkelissaan hän ruotii aiemman etymologiansa heikkoudet ja katsoo, että *potasma* on laina venäjän 'anturaa' merkitsevästä *podóšva*-sanasta, kuitenkin niin, että *potka*, *potata* 'potkaista' -sanueen vaikutus näkyy *potasma*-sanana *t:ssä*. Artikkelin antia tarkennetun

etymologian ohella on sen muoto- ja merkitysflooran tarkka selvittely, jonka vierasperäinen ja rakenteeltaan outo sana on suomen murteissa synnyttänyt.

Artikkelissaan »Über eine germanische Lehnwortsippe im Finnischen und Lappischen" (FUF XL, 1973) Itkonen osoittaa, että *palkki*-sanana (vrt. rts. *balk*) ohella suomen murteissa on muitakin sanoja samasta germaanisesta pesyeestä. Niitä ovat mm. tervakulttuuriin kuuluva *palkus* ~ *palkut* ~ *palkkuu* (vrt. kskand. *balkuz) ja pohjois-suomalainen *palkka* 'leipätanko'. Myös lappiin sana on lainautunut. Artikkelissa »Männyn selvittelyä» (SUSA 72, 1973) Itkonen palauttaa kunniaansa Jalo Kaliman etymologian, että *mänty* ja *mäntä* ovat saman balttilaisen lainasanana muotoja ja että *mänty* on kehittynyt puun nimitykseksi 'hierinpuu'-merkityksen kautta (ks. myös FUF 48, 1978).

Suomen *laittaa*-verbille Itkonen esittää germaanisesta etymologian artikkelissaan »Om ursprunget till finskans *laittaa*» (Studier i nordisk filologi 62, 1980). Artikkelissa »Suvannosta tyveneeseen» (Trygve Sköldin juhlak., 1982) hän perustelee käsitystään, että sekä *suvanto* että *tyven* olisivat saman *tivä (> *syvä*) -sanana johdoksia. Germaanisiperäisten niittysanojen joukkoon Itkonen on tuonut oman lisänsä artikkelissaan »Virolais-suomalainen kuivan kamaran sanue» (Vir. 1989), jossa hän esittää suomen *kelhä* ja viron *kelu* ~ *kelo* -sanoille germaanisesta etymologian.

Terho Itkosen etymologisille tutkielmille on ominaista mahdollisuuksien monitahoinen ja runsastietoinen analysointi. Äänteellisten kriteerien ohella hän kiinnittää erityistä huomiota merkityksiin, ei kuitenkaan niitä formalisoiden vaan sanojen tarkoitteita ja käyttöyhteyksiä tarkaten.

Syntaksin tutkija

Lauseopin ongelmia Itkonen on käsitellyt monissa kielenhuoltokirjoituksissaan. Niiden lisäksi hänellä on useita varsinaisia syntaksin alaan kuuluvia tutkielmia. Artik-

Katsauksia

kelissaan »Katson minulla olevan oikeus» (Acta universitatis Tamperensis A 26, 1969) hän käsittelee partisiippirakenteen nominatiivimuotoista subjektia. 55-sivuisessa tutkielmassaan »Ergatiivisuutta suomessa» (Vir. 1974 ja 1975) Itkonen on meillä ensimmäisten joukossa sijakieliopin tutkijana. Vaikka suomi ei varsinaisesti ergatiivikieli olekaan, hän paljastaa useita rakenteita, joissa ilmenee intransitiivilauseen subjektin ja transitiivilauseen objektin »hengenheimous». Subjektin ja objektin sijojen käyttöalan vertailu yhtäältä tyypillisissä ergatiivikielissä ja toisaalta suomessa on laajan artikkelin keskeinen teema.

Syntaktis-semanttinen on luonteeltaan 45-sivuinen tutkielma »Erään sijamuodon ongelmia» (Suomal. Tiedeakatemia 1974), jossa Itkonen käsittelee suomen partitiivia. Tarkastelun kohteina ovat tällöin objektin, subjektin ja predikaatiivin sijanvalinta ja partitiivin suhde vaihtoehtoihinsa akkusatiiviin ja nominatiiviin. Itkonen tukeutuu esityksessään vanhastaan tuttuihin käsittepareihin kuten jaoton ~ jaollinen, resultatiivinen ~ irresultatiivinen, eksistentiaalilause ~ normaaliilause, ja useimmiten sijanvalinta noudattaakin tällaisia distinktioita. Mutta aina rajat eivät ole selviä, ja se aiheuttaa vaikeuksia niin suomen partitiivin kuvaajalle kuin suomea vieraana kielenä oppivallekin. Jatkomoiden ja siirtymien näkeminen ja tarkastelu ovatkin tyypillisiä Terho Itkosen syntaktisille ja muillekin tutkimuksille. Eriytyisen korosteisena tämä näkökulma on artikkelissa »Syntaktisten vaikutusyhteyksien luonteesta» (Vir. 1976). Itkonen antaa siinä tunnustusta generatiiviselle teorialle nimenomaan syntaksin tutkimuksen rikastuttajana mutta katsoo samalla, ettei teoria pysty kuvaamaan kaikkia syntaktisiakaan yhteyksiä, puhumattakaan morfologisista.

Juurien etsijä

Terho Itkonen on monissa tutkimuksissaan käsitellyt itämerensuomalaisten kielten keskinäisiä suhteita sekä itämerensuomen suhdetta lappiin. Laajassa artikkelissaan »Au-

nuksen äänneopin erikoispiirteet ja aunukselaismurteiden synty» (Vir. 1971) hän erityisesti astevaihtelutapauksia analysoimalla osoittaa aunuksen vepsäläispohjaiseksi kielimuodoksi. Artikkelissa vilahtaa jo ajatus »varhain eriytyneestä itämerensuomalaisten kielten itäisestä ryhmästä». Vuotta myöhemmin ilmestyneessä artikkelissa »Historiantakaiset Häme ja Suomi kielentutkijan näkökulmasta» (Hist. Aikakauskirja, 1972) hän jakaa myöhäiskantasuomen kolmeksi murteeksi: »pojoiskantasuomi», jota on puhuttu Suomenlahden pohjoispuolella; »län-sikantasuomi» eli »lounaiskantasuomi», jota on puhuttu Suomenlahden eteläpuolella; ja »itäkantasuomi» eli »kaakkoiskantasuomi», jota on puhuttu Peipsi- ja Pihkovanjärven itäpuolella. Ajatuksiaan myöhäiskantasuomen murteista ja niiden perillisistä Itkonen kehitti myöhemmin mm. artikkelissaan »Kantasuomesta suomeen» (teoksessa Suomen tieteen ulottuvuuksia, 1978) ja »Kantasuomen murteiden ja kantalapin yhteydet sanaston valossa» (CQIFU, Pars III, 1980) ja julkaisi sitten vuonna 1983 Virittäjässä 78-sivuisen synteesisensä nimellä »Välikatsaus suomen kielen juuriin». Artikkelin nimi jo kertoo, ettei kaikkia asiaan liittyviä kysymyksiä ole tekijän mielestä vielä selvitetty.

Itkosen suomen kielen juuria koskevat artikkelit liittyvät siihen vireään keskusteluun, jota arkeologit, historiantutkijat ja kielitieteilijät ovat 1970- ja 1980-luvulla käyneet Suomen asutuksesta ja asuttajista ja joihin kielitieteen osalta erityisesti Jorma Koivulehdon lainasanatutkimukset ovat antaneet virikkeitä. Kielitieteilijöistä juuri Terho Itkonen on ollut juuriemme ahkerin pohdiskelija. Hänellä jos kellään onkin edellytykset tällaisiin pohdiskeluihin, jotka vaativat itämerensuomalaisten kielten ja murteiden perusteellista tuntemusta. Itkonen operoi sekä kieliopin ilmiöiden että sanaston levikeillä ja koko ajan luonnollisesti kielihistoriaa silmällä pitäen. Eriytyisesti runsas sanaston levikitietojen käyttö ihasuttaa. Niiden laatimisessa tekijän erinomaisen muistikin on ollut varmasti apuna.

»Välikatsauksessaan» Itkonen hylkää yh-

tenäisen myöhäiskantasuomen käsitteen ja puhuu sen asemesta nyt pohjoiskantasuomesta, itäkantasuomesta ja eteläkantasuomesta. Tieteellinen keskustelu on johtanut siihen, että Itkonenkin tarkistaa 1983 eräitä aika-arvioitaan taaksepäin, vaikkakin paljon varovaisemmin kuin eräät muut. Vuonna 1983 hän toteaa mm., että Suomen alueella puhutun »pohjoiskantasuomen juuret voivat hyvin olla pronssikauden puolella», siis vuotta 500 eKr. vanhempia. Itkonen suhtautuu hyvin pidättyen myös siihen ajatukseen, että Suomen alueella olisi tapahtunut balttilaiskosketuksia, vaikkei hän tätä mahdollisuutta täysin torjukaan. Itäkantasuomen Itkonen katsoo eriytyneeksi muusta kantasuomesta viimeistään ajanlaskumme alussa. Sen piirteitä ovat mm. refleksiivitaivutus ja *Alta*-momentaanit. Itäiset itämerensuomalaiset kielet (vepsä, karjala, inkeroinen, suomen itämurteet) eivät kuitenkaan ole Itkosen mukaan itäkantasuomen suoria perillisiä, vaan ne ovat risteytyneet itäkantasuomen ja pohjoiskantasuomen jatkajista, Itkosen mukaan jopa niin, että pohjoiskantasuomen osuus niissä on tuntuvampi kuin itäkantasuomen. Yhtenä syynä päätelmään ovat vanhat germaanisiet lainasanat, joista suunnilleen puolet tavataan vain Suomenlahden pohjoispuolella ja joista kymmeniä tunnetaan suomen länsimurteista vepsään saakka. Kantalappiin on eniten yhteyksiä ollut pohjoiskantasuomella ja verraten paljon myös itäkantasuomella. Tältäkin osin Itkosen analyysi perustuu pääosin sanastovertailuihin ja sanojen levikkiin nykyisissä itämerensuomen ja lapin eri murteissa.

Itkosen tuorein puheenvuoro juurikeskustelussa – tosin vain suomen murteita koskevana – sisältyy hänen tekemäänsä »Nurmijärven murrekirjaan» (1989). Tämä SKS:n Kotiseudun murrekirjoja -sarjassa ilmestynyt teos sisältää yli 300 sivua litteroituja murretekstejä. Mutta enemmän kuin missään muussa sarjan teoksessa siinä on valaistu yhden pitäjänmurteen asemaa kielimaantieteen keinoin. Hämmäläisvoittoinen mutta paljon myös lounaismurteista vaikutteita saanut Nurmijärven murre tarjoaakin tällaiseen tarkasteluun kiitollisen kohteen.

Itkosen analyysi, joka koskee äänne-, muoto- ja lauseopin seikkojen ohella myös sanastoa, osoittaa että lounaismurteiden osuus Nurmijärven ja yleensäkin Uudenmaan murteissa on joskus ollut tuntuvampi kuin nykyisin.

Kielenhuoltaja

Terho Itkonen on ollut 1950-luvulta lähtien hyvin aktiivinen kielenhuoltaja. Tämä työ nivoutui alkuvaiheissaan erittäin onnistuneesti kahteen tutkielmaan: artikkeleissaan »*Mellakoihin* vai *mellakkoihin?*» (Vir. 1957) ja »-*siin* vai -*hin* monikon illatiivissa?» (Verba docent, 1959) Itkonen osoitti, että eräät siihenastiset oikeakielisyys-suositukset olivat ristiriidassa kielenkäytön ja käytön taustana olevien rakenteiden kanssa. Kummankin artikkelin sanoma johti kielilautakunnassa ohjeiden tarkistukseen. Virkaanastujaisesityksessään »Nykysuomen kahdet kasvot» (julk. 1966 Suomalaisessa Suomessa) Itkonen hahmotteli tilannetta, jossa silloinen yleispuhekieli oli: yhtäältä sen taustalla olivat edelleen kansanmurteet ja toisaalta kirjakieli, joten käytössä oli laaja jatkumo. Hänen yhtenä huolenaan oli, etteivät puhekieli ja kirjakieli etääntyisi liian kauas toisistaan.

Virittäjässä Terho Itkosen kielenhuolto-kirjoituksia on ilmestynyt vuodesta 1950 alkaen satakunta, ja hän on puuttunut kielenkäytön ongelmiin myös muissa aikakausjulkaisuissa ja kymmenissä sanomalehdissä. Tärkeimmistä artikkeleistaan ja kannanotoistaan Itkonen on koostanut useita kirjoja: »Nykysuomen tutkimusta ja huoltoa» (TL 4, 1966) ja sen tarkistettu ja laajennettu laitos »Retkiä nykysuomeen» (TL 83, 1979), »Näillä näkymin» (1975), »Selvää suomea» (1985) ja »Kielen kärjeltä» (1987). Kaksi viimeksi mainittua koostuvat kielipakinoista, joita hän julkaisi Helsingin Sanomien »Kielikolkassaan» vuodesta 1983 alkaen. Noissa pakinoissa on kielenkäyttöä opastavien kirjoitusten ohella muutakin yleistajuista tietoa suomen kielestä.

Itkosen järein teos kielenhuollon alalta

Katsauksia

on 1982 ilmestynyt »Kieliopas», josta 1991 otettiin jo viides painos. Tiiviin ja nasevan oikeakielisyysohjeiston (n. 100 sivua) lisäksi siinä on lähes 400-sivuinen hakemisto-osa, joka sisältää aakkosjärjestyksessä kielenkäytön kannalta eri tavoin ongelmallista sanastoa ja nimistöä. Sanastossa on sekä suomalaista että vierasperäistä, ja erityistä huomiota tekijä on kiinnittänyt sanojen täsmällisiin merkityksiin ja merkityseroihin. Runsaan tietomääränsä ja helppokäyttöisyytensä takia Itkosen »Kieliopas» tulee epäilemättä olemaan pitkään suosiossa. Se noudattaa lähes poikkeuksetta kielilautakunnan (nykyisen suomen kielen lautakunnan) ratkaisuja niistä asioista, joita lautakunnassa on käsitelty. Muuten ei juuri voisi ollakaan, sillä tekijä on itse ollut lautakunnan jäsen 1965–69 ja sen puheenjohtaja 1969–79. Hän on ollut myös Suomen Tietotoimiston kielenkäytön neuvojana, joten hänen vaikutuksensa suomen kielen julkiseen käyttöön on ollut hyvin tuntuva 1960-luvulta lähtien.

Itkonen on kielenhuoltokirjoituksissaan käsitellyt monenlaisia asioita. Hän ruotii virkakielen koukeroisia rakenteita ja epäselviä ilmauksia, ottaa kantaa päiväyksien merkintään, pitää epäsuotavina johdoksia *seuranta* ja *ohjanta* niiden poikkeuksellisen johtosuhteen takia jne. Hyvin tavallisia ovat kirjoitukset, joissa Itkonen suosittaa yksinkertaisempaa tai suomalaisempaa ilmaisua: hänen mukaansa esim. *vanhastaan* on parempi kuin *perinteisesti*, *vastakin* suomalaisempi kuin *jatkossa*, *viestintä* suomalaisempi ja viestivämpi kuin *kommunikaatio*, *joukkoviestimet* parempi kuin *joukkotiedotusvälineet*, *kelit* yksinkertaisempi kuin *ke-liolosuhteet* jne. Vuodesta 1966 lähtien on käytetty hänen muodostamia verbejä *yhdentää* ja *yhdentyä* merkityksissä 'integroida' ja 'integroitua'. Vielä 1970-luvun alussa *huume* oli harvinainen sana, ja sen asemesta käytettiin sanoja *huuma* ja *huumausaine*, kunnes Itkonen kirjoituksellaan v. 1972 vakiinnutti *huuman* merkityksensä vain 'huumaustilaa' ja *huumeen* merkitykseen 'huumausaine'. Juuri läheisten sanojen merkitystehtävien selkeäksi rajaamiseksi hän onkin tehnyt paljon työtä, esimerkeiksi

sopivat edellisen lisäksi mm. *taltioida* ja *tallentaa*, *paikoittaa* ja *paikantaa*. Artikkelissaan »Kielenhuoltomme tehtävistä» (Vir. 1972) Itkonen ilmaisee kielenhuoltotyön ytimen, kun hän toteaa: »– – yksityistapauksia koskevat kielenhuollon kannanotot ja suositukset tähtäävät väljästi katsoen yhteen ja samaan tavoitteeseen: kielen käyttökelpoisuuden lisäämiseen«.

Ihminen

Olen edellä yrittänyt hahmotella pääpiirteittäistä kuvaa Terho Itkosen tähänastisesta elämäntyöstä. Siinä herättää huomiota suorastaan häikäisevä nuoruus ja varhaismiehuus: mies ehti 40-vuotiaaksi tullessaan tuottaa niin paljon ja niin tasokasta tutkimusta, että harva yltää samanlaisiin tuloksiin pitkäkään elämänsä aikana. Toiseksi huomiota herättää hänen tieteellisen liikku-ma-alansa laajuus: suomen kielen lisäksi muut itämerensuomalaiset kielet ja lappi sekä kielen kaikki tasot, joista tosin keskeisimmät ovat fonologia ja historiallinen sanastontutkimus. Laaja-alaisuudesta ja suomen aluemuurteiden erinomaisesta tuntemuksesta koituva hyöty näkyy sitten kielenhuolto ja suomen kielen juuria koskevissa kirjoituksissa. Teoreettisia virikkeitä Itkonen tuntee saaneen eniten eurooppalaisesta strukturalismista (mm. Trubetzkoy ja Martinet) mutta myös lappologiasta ja fennistiikasta. Esimerkiksi Heikki Ojansuun ajatukset ja huomiot saavat monissa Itkosen töissä tunnustusta. Tutkijana Itkonen on empiristi, joka rakentaa aineiston ja kielimaantieteen varaan mutta pitää aina rakennetta mielessään.

Ne, jotka ovat läheltä päässeet seuraamaan Terho Itkosen työskentelyä, eivät ole voineet olla ihmettelemättä hänen erinomaista muistiaan ja nopeaa kombinaatiokykyään. Tämän kirjoittaja ei ole ollut näkemässä hänen perusopintojaan eikä tutkijantien alkutaivalta. Mutta vuonna 1960 pääsin suomen kielen seminaariharjoituksissa tutustumaan lisensiaatti Itkoseen, assistenttiin, jonka teräviä kannanottoja me

opiskelijat arvostimme ja joskus pelkäsimekin. Mieleeni on jäänyt päällimmäiseksi, että assistentti saattoi hyvin kannustavasti kiittää jotakin esitelmää. Toistamiseen pääsin seuraamaan – ja tällä kertaa jo dosentti ja kohta professori – Itkosen opetusta 1960-luvun jälkipuoliskolla ollessani vuorostani assistenttina hänen seminaareissaan ja seurattessani kahta hänen luentosarjaansa (äänneopin kysymyksiä 1965, johdatusta fonologiaan 1966). Ainakin minulle ne ovat olleet antoisimpia luentokursseja, mitä olen saanut seurata. 60-vuotias Terho Itkonen alkoon pahastuko, vaikka toistan tässä sen mitä 21 vuotta sitten omassa tohtorinkarokassani mm. häntä tarkoittaen sanoin: »Parastanne annoitte, kun te uutena annoitte.» Tämä kai pätee lähes kaikkiin professoreihin.

Tärkeäksi kokemissaan asioissa Itkonen on sitkeä ja kiistakysymyksissä joskus hankala ystävilleenkin. Mutta toisaalta hän on avulias ja empaattinen: antaa oma-aloitteisesti palautetta toiselle tämän työstä, tarjoaa laajoista muistiinpanoistaan tietoja toisten käyttöön ja muistaa uskollisesti kollegoitaa omilla julkaisuillaan. Kenttätöissä kansanilmien parissa Itkonen näyttää viihtyneen erittäin hyvin. Se näkyy lämpiminä muistoina joissakin hänen kirjoituksissaan.

Terho Itkosessa on myös leikkivä poika.

Hän on ilmiömäinen imitaattori ainakin kahdella alalla: käsialan ja äänen jäljittelyssä. 1960-luvulla tarvittiin kerran Björn Collinderin nimikirjoitusta. Ennen kuin aito ehdittiin löytää, Itkonen kirjoitti muististaan jäljitelmän. Kun sitä verrattiin sitten aitoon, emme me läsnäolevat pystyneet eroa löytämään. Joskus vuoden 1980 tienoilla oltiin Lammilla jossakin kokouksessa. Kokouksen jälkeisessä saunaillassa Itkonen innostui yksin pitämään Sanakirjasäätiön hallituksen kokousta. Ne, jotka tunsivat Sanakirjasäätiön johtomiehiä 1950- ja 1960-luvulta, olivat katketa nauruun, sillä kunkin puheenvuoron käyttäjä oli äänestä tunnistettavissa. Käsiteltävä asiakin oli tärkeä: keskusteltiin siitä, pitäisikö Sanakirjasäätiölle hankkia pyyhekumi! Itkosen älyllisen leikin osoituksia on myös se, että hän esitti 1964 karonkkakutsunsa pitkänä kalevalamittaisena myöhäiskantasuomeksi kirjoitettuna runona.

Terho Itkosen ensimmäinen kirjoitus ilmestyi Virittäjässä 1950, siis 43 vuotta siten. Hänen täyttäessään 60 vuotta kirjoitusten määrä on noussut jo 180:een. Virittäjä toivottaa utteralle avustajalleen ja entiselle päätoimittajalleen edelleenkin vireyttä mieluisten tutkimushankkeiden parissa.

ALPO RÄISÄNEN